

Cavid Firuddin oğlu TAHİRLİ
Azərbaycan Qərbi Kaspi Universiteti

DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalədə dövlət maliyyə nəzarətinin anlayışı və ona yanaşmalar bəhs edilir. Maliyyə nəzarətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri göstərilir, Burada mübadilə mərhələsində maliyyə nəzarətinin predmeti, İctimai təkrar istehsal prosesində dövlət maliyyə nəzarətinin rolu, dövlət maliyyə nəzarətinin məqsədlərinə nail olunması üçün vəzifələr və digər məsələlər tədqiq olunur. Maliyyə nəzarəti mexanizmi və onun əsas elementləri nəzərdən keçirilir. Sonda aparılan tədqiqatlar üzrə nəticələr verilir.

Açar sözlər: maliyyə nəzarəti, nəzarət mexanizmi, qanunvericilik baza, maliyyə nəzarətinin vəzifələri, ictimai məhsul.

UOT: 33.0, 338.

JEL: O31, O32.

DOI: <https://doi.org/10.54414/ILWJ6547>

Giriş

Dövlət idarəetməsini ən müxtəlif – inzibati, sosial, innovativ, ekoloji, iqtisadi idarəetmə və s. aspektlərdən nəzərdən keçirmək olar. Məhz bu baxımdan dövlət idarəetmə sistemi dövlət nəzarətinin müxtəlif növlərini özündə birləşdirir – inzibati, istehsalat, maliyyə və s. Ölkəmizdə aparılan cari islahatlar prosesində maliyyə nəzarəti xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Tarixən maliyyə nəzarəti dövlət xəzinəsindən vəsaitin sərf edilməsinə nəzarət məqsədi güdən dövlət nəzarəti kimi yaranmışdır. Maliyyə münasibətləri təkamül etdikcə və qarşılıqlı maliyyə münasibətləri dərinləşdikcə, maliyyə bazarları yaranmışdır və inkişaf etdikcə maliyyə nəzarətinin tətbiq sahəsi də tədricən genişlənməmişdir.

Çox uzun müddət maliyyə nəzarəti dedikdə dövlət gəlirlərinin aparılması və onların tam daxil olmasına nəzarətlə bağlı fəaliyyət başa düşülürdü. Zaman keçdikcə “maliyyə nəzarəti” anlayışı dəyişmiş və daha geniş şərh olunmağa başlamışdır.

“Maliyyə nəzarəti” anlayışı və onun müəyyən olumasına əsas yanaşmalar

Maliyyə münasibətlərinin yeni sahələrinin meydana çıxması, onların genişlənməsi, təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı maliyyə əlaqələrinin dərinləşməsi, biznesin təşkilinin yeni formalarının meydana çıxması və genişlənməsi maliyyə nəzarətinin müxtəlif sahələri və istiqamətlərinin

formalaşmasına gətirib çıxardı. Belə ki, xüsusi yaradılmış qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanları tərəfindən yaradılmış dövlət maliyyə nəzarətindən başqa kommersiya əsasında həyata keçirilən müstəqil maliyyə nəzarəti də yarandı.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin idarə olunması prosesinin ayrılmaz hissəsidir və maliyyənin bölüşdürücü və nəzarət funksiyaları ilə şərtlənib. Maliyyə nəzarəti ümumi daxili məhsulun bölüşdürmə və təkrar bölüşdürmə prosesinin dəyər proporsiyalarına, eləcə də iqtisadiyyatda pul axınlarına nəzarət edir.

İctimai təkrar istehsal prosesində dövlət idarəetməsinin ən mühüm funksiyası kimi maliyyə nəzarəti çıxış edir.

İctimai təkrar istehsalda dövlət maliyyə nəzarətinin məqsədi bütün sahələrdə qəbul edilmiş istehsalat göstəricilərinə nail olmağın nə dərəcədə uğurlu olmasının yoxlanmasıdır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricilərin əldə olunması da bu cür nəzarətin effektivliyindən asılıdır.

Dövlət maliyyə nəzarəti ictimai istehsalın bütün dörd mərhələsində iştirak edir – istehsal, bölüşdürmə, mübadilə və istehlak.

İstehsal mərhələsində maliyyə nəzarəti, ziddiyyətlərin aşkarlanması və dövlət tərəfindən iqtisadi metodlarla tənzimlənmə məqsədi ilə iqtisadiyyatın fəaliyyətini təmin edən qanunverici və normativ baza da daxil olmaqla, təkrar istehsal prosesinin bütün tərkib hissələrini öyrənir.

İstehsal mərhələsində effektiv maliyyə nəzarətinin köməyi ilə ictimai istehsalın miqroiqtisadi göstəricilərinin keyfiyyətini və miqdarını artırmaq mümkündür.

İctimai məhsulun bölüşdürülməsi mərhələsində maliyyə nəzarətinin vəzifəsi cəmiyyətin müxtəlif ehtiyaclarının təmin edilməsi üçün səmərəli bölüşdürmənin yoxlanmasıdır:

- istehsal prosesində istehlak olunmuş istehsal vasitələri və alətlərinin əvəzinin ödənilməsi;
 - yeni yaradılmış məhsulun bazar münasibətlərinə müvafiq olaraq bölüşdürülməsi və təkrar bölüşdürülməsi;
 - vəsaitin sərf olunmuş əməyin miqdarı və keyfiyyətinə müvafiq olaraq onun ödənilməsinə sərf olunması;
 - ictimai toplanma və istehlak fondlarının bərpası və artırılması;
 - vəsaitin müxtəlif səviyyəli büdcələrə ayrılması;
 - sosial sığorta.
- Mübadilə mərhələsində maliyyə nəzarətinin predmeti aşağıdakılardır:
- malların tədarükü və satışı üzrə müqavilə münasibətləri;
 - iqtisadiyyatın bazar tənzimlənməsinə müvafiq olaraq ictimai məhsulun dövriyyəsinin natural və dəyər formaları;
 - əhalinin ictimai istehlak mallarına alıcılıq tələbinin bazarın malla doldurulması yolu ilə təmin edilməsi.

İstehlak mərhələsində maliyyə nəzarəti əsasən istehsal istehlakı, yəni, istehsalat fondlarının yenilənməsi və genişlənməsi ilə bağlı əməliyyatları yoxlayır.

İctimai təkrar istehsal prosesində dövlət maliyyə nəzarəti vasitəsilə aşağıdakılar təmin olunur:

- maliyyə resurslarının optimal bölüşdürülməsi və təkrar bölüşdürülməsi;
- maliyyə resurslarının səmərəli və effektiv istifadəsi;
- maliyyə resurslarının təsərrüfatdaxili ehtiyatlarının artırılması;
- istehsalın effektivliyinin artırılması;
- maliyyə qoyuluşlarının effektivliyinin artırılması;
- dövlət büdcəsi qarşısında maliyyə öhdəliklərinin vaxtında və tam yerinə yetirilməsi.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən çıxış edərək, maliyyə nəzarətinin predmetini sözün geniş mənasında təkrar istehsal prosesinin bütün mərhələlərinə aid etməklə və sözün qısa mənasında dövlət büdcəsinin müxtəlif səviyyəli büdcələrinin məcmusuna aid etməklə ifadə etmək olar.

Birinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti iqtisadi subyektlərin ictimai məhsulun təkrar istehsal prosesində formalaşan ictimai istehsal mərhələlərini əks etdirən maliyyəsidir.

İkinci halda maliyyə nəzarətinin predmeti istər formalaşma mərhələsində, istərsə də bölüşdürmə və istifadə mərhələlərində dövlət büdcəsi vəsaitidir. Bu cür nəzarət dövlət maliyyə nəzarəti adlanır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin məzmununun müəyyən edilməsində alimlərin fikirləri fərqlənir. Və bu onunla izah olunur ki, dövlət maliyyə nəzarəti anlayışı qanunvericiliklə təsbit olunmuş vahid mənaya malik deyil ki, bu da elmdə onun təyini ilə bağlı çox geniş sayda nöqtəyi-nəzərlər doğurur. Alimlərin dövlət maliyyə nəzarətinin təyini ilə bağlı mövqelərindən hər biri dərk olunmuş, əsaslandırılmış və nəzərdən keçirilmə və öyrənilmə baxımından kifayət qədər maraqlıdır. Aşağıdakı təyinlər dövlət maliyyə nəzarəti anlayışının müxtəlif alimlər tərəfindən təyində fərqi əks etdirirlər.

Maliyyə nəzarətini xarakterizə edərək, L.N.Ovsyannikov bu cür təyin verir: “dövlət maliyyə nəzarəti – dövlətin öz maliyyə maraqlarını və vətəndaşlarının maliyyə maraqlarını qanunvericilik, təşkilati, inzibati və hüquq-mühafizə tədbirləri sistemi vasitəsilə qanuni yollarla müdafiə etmək hüququnun gerçəkləşdirməsidir” [3].

V.D. Lariçev hesab edir ki, “dövlət maliyyə nəzarətinin məqsədi qəbul olunmuş standartlardan və qanunilik, məhsuldarlıq və maddi resurslarına qənaət prinsiplərinin pozuntularından kənaraçıxmaların mümkün qədər maksimal erkən mərhələdə üzə çıxarılmasından ibarətdir ki, bu da korreksiyaedici tədbirlər görməyə və ayrı-ayrı hallarda təqsirkarları məsuliyyətə cəlb etməyə, dəymiş zərərə görə kompensasiya almağa və ya gələcəkdə bu cür pozuntuların qarşısının alınması və ya azaldılması tədbirlərini həyata keçirməyə kömək edə bilər” [2].

E.A.Voznesenskinin fikrincə: “maliyyə nəzarətinin məqsədi mikro və makrosəviyyələrdə maliyyənin idarə olunması prosesinin gedişatı

haqqında bütün informasiyanın vaxtında alınmasından, qanunvericiliyin pozuntularının aşkarlanmasından və adekvat idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsindən ibarətdir və onlar tərəfindən yerinə yetirilən vəzifələrlə gerçəkləşdirilir” [1].

Beləliklə də, dövlət maliyyə nəzarəti anlayışının bütün elmi təyinlərinin öz müsbət tərəfləri var. Onlardan bəziləri dövlət maliyyə nəzarətinin bütün mümkün elementlərinin kifayət qədər dar çevrəsini ehtiva edir, digərləri isə daha genişdir və özündə onların tam siyahısını əks etdirir.

Ümumi qəbul edilmiş dövlət maliyyə nəzarəti konsepsiyasının hələ formalaşmaması faktını və alimlərin mövqelərini nəzərə alaraq, dövlət maliyyə nəzarətinin aşağıda göstərilən daha bir təyini vermək olar.

Dövlət maliyyə nəzarəti – dövlət büdcə sisteminin yaradılması və istifadəsinin qanuniliyi, əsaslılığı, məqsədəuyğunluğu, səmərəliliyi və optimal effektivliyi, qanun pozuntularının və maliyyə resurslarından sui-istifadə hallarının aşkarlanması və qarşısının alınması, maliyyə informasiyasının şəffaflığının təmin edilməsidir.

Dövlət maliyyə nəzarəti anlayışının vahid qanunvericilik təyini olmadığından, bu alimlər arasında fikir və mülahizələrdə fərqlilik yaradır, eləcə də qaçılmaz olaraq onlar arasında mübahisələr doğurur. Ən vacibi isə, bu anlayışın tətbiqində tətbiqi zamanı çətinliklər yaranır. Müvafiq olaraq, dövlət maliyyə nəzarətinin daha dəqiq başa düşülməsi və eyni şəkildə həyata keçirilməsi üçün onun vahid ümumi qəbul edilmiş təyini çıxarılmalı və dövlət səviyyəsində normativ-hüquqi aktda təsbit edilməlidir. Bu həmin anlayışın dövlət maliyyə nəzarətinin bütün subyektləri tərəfindən tətbiqini əhəmiyyətli dərəcədə asanlaşdıracaq və ümumilikdə maliyyə fəaliyyətinin təmin edilmə effektivliyini yüksəldəcək.

Dövlət maliyyə nəzarətinin məqsədi dövlət maliyyə vəsaitinin və dövlət mülkiyyətinin istifadəsinin qanuniliyi və optimal effektivliyinin təmin edilməsi, eləcə də maliyyə siyasətində kənaraçıxmaların vaxtında aşkarlanması və qarşısının alınmasıdır.

Dövlət maliyyə nəzarətinin məqsədlərinə nail olunması aşağıdakı əsas vəzifələrlə təmin edilir:

- dövlət büdcəsinin gəlir və xərc maddələrinin məqsəd təyinatı üzrə vaxtında icrasının təşkili və buna nəzarətin həyata keçirilməsi;

- dövlət büdcəsinin gəlir və xərc maddələrinin əsaslılığı və səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

- dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına ödənilən və ya büdcənin formalaşması və icrasına təsir göstərən xərcləri nəzərdə tutan dövlət qanunlarının, eləcə də dövlət hakimiyyəti orqanlarının normativ-hüquqi aktlarının layihələrinin maliyyə ekspertizası;

- müəyyən edilmiş dövlət büdcəsi göstəricilərindən aşkarlanmış kənaraçıxmaların təlili və onların aradan qaldırılmasına yönəldilmiş təkliflərin hazırlanması;

- ümumilikdə büdcə prosesinin təkmilləşdirilməsi;

- Mərkəzi Bankda, səlahiyyətli banklarda və digər maliyyə-kredit müəssisələrində dövlət büdcəsi vəsaitinin hərəkətinin qanuniliyi və vaxtında olmasına nəzarət;

- nazirliklər və idarələrin dövlət büdcəsi vəsaitinin istifadəsi üzrə fəaliyyətinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi;

- hesabatlarda mühasibat uçotunun düzgün aparılmasına nəzarət;

- büdcə və vergi nizam-intizamının təkmilləşdirilməsi;

- dövlət maliyyəsinin dayanıqlığının təmin edilməsi;

- dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin artırılması və xərc hissəsinin azaldılması ehtiyatlarının aşkarlanması;

- büdcələrarası münasibətlərin həyata keçirilməsinə nəzarət;

- regionlara maliyyə köməyinin məqsədli büdcə fondlarının formalaşdırılması və bölüşdürülməsinə nəzarət;

- büdcə və büdcələrarası münasibətlər sahəsində maliyyə pozuntularının və sui-istifadə hallarının aşkarlanması;

- ayrı-ayrı iqtisadi subyektlər və regionlara dövlət güzəştlərinin, dotasiyalarının, subvensiyalarının və digər köməyin göstərilməsinə dair qanunsuz qərarların qarşısının alınması.

Dövlət maliyyə nəzarətinin obyektı kimi təkcə büdcə prosesi və büdcə-vergi sistemi deyil, həm də bazar münasibətləri subyektlərinin bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti prosesi çıxış edir. Maliyyə nəzarətinin dövlət nəzarəti və idarəetməsinin əsas

elementi kimi mahiyyəti və əhəmiyyəti də bununla müəyyən olunur [4].

Başqa sözlə desək, dövlət maliyyə nəzarətinin obyektı bir tərəfdən dövlət və digər tərəfdən iqtisadi subyekt arasında milli gəlirin bir hissəsinin səfərbər edilməsi təkrar bölüşdürülməsi və onun dövlətin öz funksiyalarının yerinə yetirilməsi məqsədi ilə effektiv istifadə edilməsi ilə bağlı yaranan pul münasibətləridir.

Maliyyə nəzarətinin mexanizmi məcmu şəkildə maliyyə hüququnu formalaşdıran normativ-hüquqi aktlarla rəqlamentləşdirilən aşağıdakı elementlərdən ibarətdir: nəzarət subyektı; nəzarət obyektı; nəzarət predmeti; nəzarət prinsipləri; nəzarət metodikası; nəzarət texnikası və texnologiyası; nəzarət prosesi; nəzarətin həyata keçirilməsi üçün ilkin məlumatların toplanması və işlənməsi; nəzarətin nəticəsi; nəzarətin nəticələrinə görə qərarların qəbul edilməsi.

Cədvəl 1.

Maliyyə nəzarəti mexanizmi və onun əsas elementləri

Maliyyə nəzarəti mexanizminin elementləri	nəzarət subyektı
	nəzarət obyektı
	nəzarət predmeti
	nəzarət prinsipləri
	nəzarət metodikası
	nəzarət texnikası və texnologiyası
	nəzarət prosesi
	nəzarətin həyata keçirilməsi üçün ilkin məlumatların toplanması və işlənməsi
	nəzarətin nəticəsi
	nəzarətin nəticələrinə görə qərarların qəbul edilməsi

Mənbə: müəllif mənbə [5] əsasında tərtib edib.

Həyata keçirilən nəzarət-təftiş tədbirlərinin effektivliyini müəyyən edən ən əhəmiyyətli nəzarət elementləri nəzarət subyektləri, obyektləri, predmeti, metodikası və prosesidir.

Nəticə

Maliyyə nəzarətinin əsas funksiyaları onun məqsədi və vəzifələri ilə müəyyən edilir. Tədqiqatımız göstərdi ki, maliyyə nəzarəti, dövlət fəaliyyətinin spesifik forması kimi, şəxsi funksiyaları olan nəzarət fəaliyyətidir. Belə ki:

- kənarçıxmaların aşkarlanması – qanunların dövlət büdcəsinin gəlir və xərc hissəsinin formalaşdırılmasında kənarçıxmalarının, eləcə də nazirliklər, idarələr, müəssisələr və təşkilatların maliyyə fəaliyyəti sahəsində kənarçıxmaların müəyyən edilməsidir.

- kənarçıxmaların səbəblərinin təhlili – bu funksiya kənarçıxmanı təyin etmiş faktların tədqiqi və kənarçıxmaya görə məsuliyyət daşıyan şəxslərin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

- korreksiya funksiyası aşkarlanmış kənarçıxmaların aradan qaldırılması üzrə təkliflərin işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

- qabaqlayıcı funksiya – hüquq pozuntularının törədilmə səbəbləri və şərtlərinin aşkarlanması və gələcəkdə onlara yenidən yol verməmək məqsədi ilə aradan qaldırılması üçün profilaktik işdir.

- hüquq mühafizə funksiyası – bu funksiya qanuniliyin təmin edilməsi vasitəsi kimi qanunsuz hərəkətlərin qarşısının alınmasına yönəldilib və hüquqi məsuliyyətə cəlb edilmə ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Вознесенский Э.А. Финансовый контроль за деятельностью промышленных предприятий - М.: Изд-во ЛГУ, 2013, s.27
2. Ларичев В.Д. Теоретические основы предупреждения преступлений в сфере экономики: Моногр. М.: Юрлитинформ, 2010. s.19
3. Овсянников Л.Н. Государственный финансовый контроль: подходы к стандартизации. // Финансы, 2010. s.15
4. М.М.Бағиров, F.D.Бағиров.İqtisadiyyatın tənzimlənməsində pul-kredit siyasətinin rolu və bank gəlirlərinin vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi. Azərbaycanın davamlı inkişafında

vergi siyasətinin rolu elmi-praktik konfransın materialları, Bakı, Şamaxı 5 iyun 2015-ci il.

5. Ələkbərov Ə., Məmmədov Z., Hüseynova A. "Maliyyə bazarları". Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: 2021, 232 s.

Джавид Фируддин оглу ТАХИРЛИ
Азербайджан, Каспийский университет

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ФИНАНСОВОГО КОНТРОЛЯ

Резюме

В статье речь идёт о понятии государственного финансового контроля и подходах к нему. Показаны основные направления государственного регулирования финансового контроля, здесь исследуются предмет финансового контроля на этапе обмена, роль государственного финансового контроля в процессе общественного перепроизводства, задачи и другие вопросы для достижения целей государственного финансового контроля. Рассматриваются механизм финансового контроля и его основные элементы. В конце приводятся результаты по проведённым исследованиям.

Ключевые слова: финансовый контроль, лонтрольный механизм, законодательная база, задачи финансового контроля, общественный продукт

Javid Firuddin oglu TAHIRLI
Azerbaijan, Western Caspian University

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FEATURES OF STATE FINANCIAL CONTROL

Summary

The article discusses about the concept of state financial control as well as the approaches to it. The major directions of the state regulation of financial control are below. Here, the subject of financial control at the stage of exchange, the role of state financial control in the public reproduction process, tasks for achieving the goals of state financial control as well as other issues are studied. The mechanism of financial control as well as its main elements are reviewed. The results of the conducted studies are provided at the end.

Key words: financial control, control mechanism, legislative framework, responsibilities of financial control, public product.